

ZIYOVUDDIN MAKKIY XORAZMIYNING “KIFAYATU-N-NAHV FI ILMI-L-E’RAB” ASARINING ILMIY AHAMIYATI

The scientific significance of Ziyovuddin Makkiy Khorazmiy’s
work “Kifayatu-n-Nahv fi Ilmi-l-E’rab”

Annotatsiya. Maqolada Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab” asari arab nahvshunosligi tarixida tutgan o’rni, ilmiy-metodologik xususiyatlari va ta’limiy ahamiyati tahlil qilinadi. Asarning Zamaxshariy ilmiy maktabi bilan aloqasi, grammatik materialni ismlar, fe’llar va harflar bo’yicha tizimlashtirish usuli, Qur’on, hadis, arab she’riyati hamda Basra va Kufa maktablari qarashlaridan foydalanish tamoyillari yoritiladi. Bibliografik manbalar, qo’lyozma nusxalari va zamonaviy tadqiqotlar qiyosiy-tavsifiy metod asosida o’rganilib, asarning mustaqil ilmiy manba, ixcham o’quv qo’llanma va keyingi nahviy tadqiqotlar uchun muhim manba ekani asoslanadi.

Kalit so’zlar: Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy, Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab, arab nahvi, e’rob, Zamaxshariy, Basra maktabi, Kufa maktabi, qo’lyozma, grammatik dalillash, matnshunoslik.

Abstract. The article examines the place of Ziyovuddin Makki Khwarazmi’s Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab in the history of Arabic grammar, with particular attention to its scholarly method and pedagogical value. It discusses the work’s relationship to the scholarly school of al-Zamakhshari, its organization of grammatical material into nouns, verbs, and particles, and its use of the Qur’an, hadith, Arabic poetry, and the views of the Basran and Kufan schools. A comparative and descriptive study of bibliographical accounts, manuscript copies, and modern scholarship demonstrates that the work is an independent scholarly source, a concise teaching manual, and an important link in the transmission of the Khwarazm grammatical tradition.

Keywords: Ziyovuddin Makki Khwarazmi, Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab, Arabic grammar, i’rāb, al-Zamakhshari, Basran school, Kufan school, manuscript, grammatical argumentation, textual studies.

Kirish

Arab tilshunosligi tarixida nahv ilmining shakllanishi va rivoji Qur’on matnini to’g’ri o’qish, diniy manbalarni aniq anglash hamda arab tilini lahniy xatolardan saqlash ehtiyoji bilan uzviy bog’liqdir. Islom davlati hududlarining kengayishi, arablar bilan boshqa xalqlarning faol muloqotga kirishishi natijasida grammatik me’yorlarni tizimlashtiruvchi asarlarga talab kuchaydi. Sibavayhning “Al-Kitob”, Zajjajiyning “Jumal”, Abu Ali Forisiyning “Kitob al-iyzoh” va Zamaxshariyning “Mufas-

**Mansur
JUMANIYAZOV,**
Toshkent davlat
sharqshunoslik
universiteti stajyor-
o’qituvchisi

Yetib kelgan/ Received:
23.07.2026

Qabul qilingan / Accepted:
06.09.2026

sal” kabi asarlari ana shu ilmiy ehtiyojning yirik mahsuli sifatida maydonga keldi. Biroq ularning katta hajmi va murakkab nazariy tuzilishi grammatikani o’rganuvchilar uchun ixcham, tizimli va amaliy qo’llanmalar yaratilishini ham taqozo etdi.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab” asari aynan shu tarixiy-ilmiy ehtiyojga javob bergan manbalardan biridir. U arab tili tarixidagi navbatdagi grammatika kitobi bo’libgina qolmay, Zamaxshariy ilmiy maktabi an’analarini davom ettirgan, nahviy materialni o’quvchi uchun qulay shaklda tizimlashtirgan va grammatik qoidalarini Qur’on, hadis, she’riyat hamda oldingi nahvshunoslarning qarashlari bilan dalillagan asar sifatida ajralib turadi. Mazkur xususiyatlar asarning tilshunoslik, manbashunoslik, matnshunoslik va ta’lim metodikasi nuqtayi nazaridan kompleks tadqiq etilishini dolzarb qiladi.

Maqolaning maqsadi “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab” asarining ilmiy ahamiyatini uning yaratilish muhiti, tuzilishi, dalillash usullari, qo’lyozma an’anasi va keyingi tadqiqotlardagi o’rni asosida ochib berishdan iborat. Shu maqsadda asarning Zamaxshariy maktabiga munosabati, ta’limiy soddalashtirish tamoyili, ilmiy manbalarda baholanishi, qo’lyozma nusxalarining xususiyatlari hamda keyingi nahviy adabiyotlarga ta’siri tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, manbashunoslik va matnshunoslik metodlaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab”ning Sibavayh, Mubarrad va Zamaxshariy asarlaridagi tasnif tamoyillari bilan aloqasi ko’rsatildi. Tavsifiy metod asarning tuzilishi, ilmiy terminlari va dalillash vositalarini yoritishga xizmat qildi. Manbashunoslik yondashuvi bibliografik qaydlar, tazkira va tabaqot asarlaridagi ma’lumotlar, zamonaviy maqola hamda dissertatsiyalarni umumlashtirish imkonini berdi. Grammatik shohidlarning samo (Qur’on, hadis, arab og’zaki ijodi), qiyos, ijmo va istishob al-hol bilan aloqasi ham hisobga olindi. Matnshunoslik metodi esa ayrim qo’lyozmalarga ilova qilingan she’riy va sarfiy sharhlarning ilmiy qiymatini aniqlashda qo’llandi.

Maqoladagi havolalar foydalanilgan adabiyotlar ro’yxatining tartib raqami va tegishli sahifasi asosida kvadrat qavsda berildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy va uning nahviy merosi haqidagi ma’lumotlar klassik tabaqot, bibliografik va zamonaviy ilmiy adabiyotlarda uchraydi. Malika Nosirova olimni Xorazmning mohir so’z ustasi, mudarris, adib va Zamaxshariyning iqtidorli shogirdlaridan biri sifatida tavsiyalar beradi. Uning ma’lumotiga ko’ra, Abu-l-Muayyad al-Muvaffaq ibn Ahmad Makkiy Axtab Xorazm 568/1172-yilda vafot etgan va arab tili qonun-qoidalarini mukammal bilgan [13; 127]. Olima boshqa bir tadqiqotida “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rab”ni “Unmuzaj” bilan bog’liq holda zikr qiladi [13; 13]. “Islom manbashunosligi” o’quv qo’llanmasida esa asarning Sharqshunoslik instituti fondidagi nusxasi va muallifning Zamaxshariyga shogirdligi qayd etilgan [10; 262].

Karl Brokkelman Xorazmiyni mashhur faqih va Zamaxshariyning shogirdi sifatida ko’rsatib, uning 568/1172-yilda vafot etganini qayd etadi [5; 247]. Olim asarning Berlin kutubxonasidagi 6525 va 6526, Britaniya muzeyidagi 6260 hamda Sankt-Peterburg kutubxonasidagi 940-raqamli nusxalarini sanaydi [5; 228]. Shuningdek, asar 550/1155-yilda yozilganini va “Unmuzaj” bilan aloqadorligini bildiradi [5; 238]. Yusuf Dog’an asarning Ziyovuddin Makkiyga mansubligini ta’kidlaydi [6; 52], Ayhan Jon esa mavzuni yoritishda undan keng iqtiboslar keltiradi [12; 682].

Hoji Xalifaning ma’lumotlari asarning janriy tabiatini aniqlashda alohida ahamiyatga ega. U bir o’rinda asar “Unmuzaj” sharhi uslubida yozilganini qayd etadi [8; 74], boshqa o’rinda esa Ziyovuddin Makkiy “Unmuzaj”ga sharh kabi kitob yaratib, uni “Kifoya” deb nomlaganini bildiradi.

[8; 668]. Bu ikki qayd asarni bevosita sharh deb emas, sharh uslubidan foydalangan mustaqil kitob sifatida talqin qilishga imkon beradi. Chunki bibliograf sharhlovchilar ro'yxatida Xorazmiyni alohida sanamay, gapni yangidan boshlab "Kifoya"ni mustaqil nom bilan tilga oladi.

Og'a Buzruk At-Tahroniy asarni Zamaxshariyning "Mufasssal" asari sharhlari yo'nalishiga yaqin, ismlar, fe'llar va harflardan iborat uch qismli manba sifatida ta'riflaydi [4; 97]. Muhiddin Qurayshiy muallifning to'liq ismi, yashagan davri, Xorazm xatibi ekani, Zamaxshariyning shogirdi va Nasr bin Abdusayyidning ustози bo'lganini ko'rsatadi [15; 523]. Ibn Najif olim haqidagi yigirmadan ortiq manbani jamlab, uning tarjimai holiga oid ma'lumotlarni umumlashtiradi [9].

Zamonaviy tadqiqotlarda asarning grammatik dalillash tizimi ham o'rganilgan. Zaynab va Ziyos Hasan 2023-yilda Xorazmiyning samo, qiyos, ijmo va istishob al-hol tamoyillaridan foydalanishini tahlil qilib, Qur'on va she'riy dalillar asarda asosiy, qolgan vositalar esa qo'shimcha dalil vazifasini bajarishini xulosalaydi [18; 27–34]. Farzane Farroxfar Zaydiy kitobat uslubidagi, tabariy va mahalliy izohlar bilan boyitilgan nusxalarni o'rganib, asarning Gilon va Tabariston zaydiylari orasida tarqalganini ko'rsatadi [7; 34]. Ali Zabihiy Ansoriy esa Xorazmiyning Ahl al-Bayt (ya'ni Payg'ambar avlodlari) haqidagi merosi, turli mazhablar ilmiy muhitidagi shuhrati, asar qo'lyozmalarining keng geografiyasi va kitob muqaddimasiga e'tibor qaratadi [3].

Asarning tanqidiy matnini tayyorlashga qaratilgan akademik izlanishlar ham mavjud. Abdulrazzoq Hamid Mustafo al-Xazrajiy 2006-yilda Mustansiriya universitetida uch qo'lyozma asosida magistrlik tadqiqotini amalga oshirgan; unda muallif, asarning mansubligi, mazmuni, ahamiyati, qo'lyozmalari va tanqidiy matni yoritilgan [2; 25]. Fauziya Rashod Abu Iyash 1983-yilda Ummul Quro universitetida uch nusxa asosida asarni tadqiq qilib, muallif, uning shogirdlari, asar uslubi va qo'lyozmalariga doir ma'lumotlarni jamlagan [1; 3]. Ushbu tadqiqotlar "Kifoya"ning zamonaviy arab manbashunosligida ham muhim ilmiy obyekt ekanini tasdiqlaydi.

Tahlil va natijalar

Asarning Zamaxshariy ilmiy maktabidagi o'rni

"Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab" Xorazmda shakllangan va Zamaxshariy nomi bilan bog'liq nahviy an'ananing yorqin mahsulidir. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning Zamaxshariy qo'lida ta'lim olgani, keyinchalik o'zi ham ko'plab shogirdlar yetishtirgani bu ilmiy davomiylikning shaxsiy va institutsional asosini ko'rsatadi. Qiftiy Xorazmiyni yuksak adib, faqih, xatib va arab tili mudarrisi sifatida tavsiflab, uning shogirdlari orasida Nosiriddin Mutarriziy Xorazmiyni tilga oladi [14; 332]. Mazkur ma'lumot Malika Nasirova tomonidan ham tasdiqlangan [13; 88]. Mutarriziy an'anasini davom ettirgan Qosim Husayn Xorazmiyning "Mufasssal"ga yirik sharh yozgani haqidagi qayd ham ilmiy maktabning keyingi avlodlarga o'tganini ko'rsatadi [24; 18].

Asarning Zamaxshariy maktabiga mansubligi uni "Mufasssal" yoki "Unmuzaj"ning oddiy takrori sifatida baholashni anglatmaydi. Aksincha, Xorazmiy ustozining tasniflash va ixcham bayon qilish tajribasini e'rob masalalariga moslashtirgan. Shu sababli "Kifoya"ni Zamaxshariy an'anasini davom ettirgan, biroq o'z maqsadi, materiali va ichki tuzilishiga ega mustaqil asar sifatida baholash ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Grammatik materialning tizimli va ta'limiy bayoni

Asarning muhim ilmiy yutug'i grammatik materialni aniq, tizimli va o'zlashtirish uchun qulay shaklda taqdim etganidadir. Sibavayhning "Al-Kitob" asarida grammatik masalalar yuzlab mayda boblar doirasida, morfologik va fonetik mavzular bilan birga tahlil qilingan [22; 488]. Mubarradning "Muqtadob" asarida esa bosh, qaratqich va tushum holatlari boshqa morfologik-fonetik masalalar bilan o'ziga xos tartibda yoritilgan [23; 439]. Zamaxshariyning "Mufasssal" ("Bo'limlarga ajratilgan") asari to'rt qismli tuzilishga ega bo'lib, unda nahv bilan birga sarf va fonetikaga oid masalalar ham mavjud.

Xorazmiy esa grammatik materialni ismlar, fe'llar va harflardan iborat uch asosiy qismga joylashtirib, e'rob va jumla tarkibidagi sintaktik vazifalarga e'tiborni kuchaytiradi. Bu tuzilish qoidalarini mavzular bo'yicha tez topish, o'zaro bog'liq hodisalarni bir joyda o'rganish va murakkab nazariy bahslardan chalg'imasdan amaliy tahlilni o'zlashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, asar hajman katta ensiklopedik grammatikalar bilan nihoyatda qisqa matnlar o'rtasida ilmiy-uslubiy ko'priq vazifasini bajaradi.

Ta'limni soddalashtirish asarda ilmiylikni kamaytirish hisobiga amalga oshirilmagan. Muallif qoidalarini qisqa ta'riflash bilan cheklanmay, ularning sabablarini, amal qilish shartlarini va istisnalarini dalillar bilan ko'rsatadi. She'r, maqol va diniy matnlardan keltirilgan misollar grammatik qoidaning jonli nutq va adabiy matndagi ko'rinishini anglashga yordam beradi. Shu jihatdan "Kifoya" nafaqat nahviy qo'llanma, balki klassik arab adabiyoti matnlarini to'g'ri talqin qilishga xizmat qiluvchi grammatik-adabiy manbadir.

Dalillash usullari va nahviy maktablar bilan munosabat

Asarda Qur'on oyatlari, hadislar, arab she'riyati, maqollar va fasohatli nutq namunalari grammatik qoida uchun shohid sifatida qo'llanadi. Bunday dalillash Basra maktabining samo va qiyosga tayangan metodologiyasini davom ettiradi. Shu bilan birga, muallif Basra va Kufa maktablari vakillarining qarashlarini bir tomonlama takrorlamay, ularni muayyan qoidaning izohi uchun qiyoslaydi. Bu asarning ilmiy asosini kuchaytirib, o'quvchini klassik nahviy munozaralarning asosiy yo'nalishlari bilan tanishtiradi.

Masalan, "Tamyiz" faslida foilning fe'ldan oldin kelishi boshqa mansub ismlarga qiyos asosida joizligi haqidagi fikr keltiriladi va Mubarrad hamda Sibavayh an'analariga tegishli she'riy dalillar bilan izohlanadi [19; 63b]. Kufa maktabining yirik vakili Farroddan esa amal qiluvchi va amal qilmaydigan shaklning yozilishi haqidagi qoida iqtibos qilinadi [19; 177b]. Ushbu misollar Xorazmiyning qoidani faqat xabar tarzida emas, manba, qiyos va shohid bilan mustahkamlashga intilganini ko'rsatadi.

Asardagi dalillash usuli diniy matnlarni to'g'ri tushunish uchun ham muhimdir. Qur'on va hadis jumlarining e'robiiy tahlili so'zlar o'rtasidagi sintaktik aloqani aniqlashtiradi, ehtimoliy ma'nolarni farqlash va matnning normativ o'qilishini asoslashga xizmat qiladi. Shu sababli "Kifoya"ning ilmiy qiymati faqat grammatika tarixi bilan chegaralanmay, tafsir, hadis, balog'at va klassik adabiyot tadqiqotlari bilan ham tutashadi.

Qo'lyozma nusxalari va sharh an'anasining ilmiy qiymati

Asarning keng hududlarda ko'chirilgani uning o'rta asrlar va keyingi davr ilmiy muhitidagi talabgirlikni ko'rsatadi. "Islomiy meros tarixi" to'plamida Umumiy vaqflar kutubxonasining 1523-raqamli, 145 varaqli va 1089-hijriy yilda ko'chirilgan nusxasi, Al-Mavsil (Mosul) shahridagi Haj Zakariyya maktabining 11/18-raqamli, 154 varaqli nusxasi, A'zam masjidining 3166-raqamli nusxasi hamda Rizoii (Razavi) kutubxonasidagi 3898 va 6290-raqamli nusxalar qayd etiladi [11, 3810]. Berlin, London, Sankt-Peterburg, Qohira, Qum, Mashhad va boshqa markazlardagi nusxalar esa asarning geografik tarqalishi yanada keng bo'lganini ko'rsatadi.

Najf shahridagi Sayyid Burujardi madrasasiga vaqf qilingan nusxaning "Sharh shavohid al-Kifoya" ("Al-Kifoya" asaridagi dalillarga sharh) bilan boshlanishi asar dalillariga maxsus sharh yozilganidan dalolat beradi [25, 82]. Sharh muallifining noma'lumligi uning ilmiy ahamiyatini kamaytirmaydi; aksincha, mazkur qayd "Kifoya" atrofida mustaqil sharhlash an'anasi shakllanganini ko'rsatadi.

Eron Parlament kutubxonasidagi 18017-raqamli (S nusxa) qo'lyozmaning ikkinchi qismi asardagi she'riy baytlarning grammatik va mazmuniy sharhiga bag'ishlangan [20; 137–152]. Bu qism klassik arab she'riyati matnlarining muqobil variantlarini saqlashi va grammatik talqin tarix-

ini yoritishi bilan muhimdir. Mashhad Firdavsiy universitetidagi (E nusxa) qo'lyozma esa she'rlar sharhidan boshlanib, baytlarning ma'nosi va e'robiiy tuzilishini izohlaydi [21; 1–12]. Uning o'ziga xosligi nahv amaliyotiga xizmat qiluvchi grammatik-adabiy sharh xarakterida namoyon bo'ladi.

Oston Quds kutubxonasidagi 1109-yilda ko'chirilgan nusxaning 99b–126b sahifalarida masdar, sifat-dosh, fe'llarning shaxs-sonda o'zgarishi va birikma olmoshlarga oid sarfiy izohlar uchraydi. Mavzular ketma-ketligining "Kifoya" tarkibi bilan mosligi bu bo'limni asarga yozilgan to'ldiruvchi sharh yoki mavzuviy ilova deb baholash imkonini beradi. Matnning faqat bir nusxada saqlangan bo'lishi ehtimoli uni arab grammatikasi va sharhchilik tarixiga oid noyob manba darajasiga ko'taradi.

Asarning keyingi nahvshunoslikdagi o'rni

"Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab"ning keyingi ilmiy adabiyotlarda manba sifatida qo'llanishi uning ilmiy ishonchliligi va davomiy ta'sirini ko'rsatadi. "Dalilu Mara Muslima" asarida undan foydalanilgan [17; 291], "Sharh Tashil" singari fundamental nahviy manbalarda ham asarga murojaat qilingan [16; 5648]. Bunday iqtiboslar "Kifoya"ning faqat mahalliy o'quv qo'llanma bo'lib qolmaganini, balki kengroq nahviy an'anaga kirganini tasdiqlaydi.

Asarning ilmiy ta'siri uch yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, u Zamaxshariy maktabining tasnif va bayon tamoyillarini keyingi avlodga uzatgan. Ikkinchidan, grammatik nazariyani ixcham va amaliy o'quv shakliga keltirib, arab tilini o'qitish metodikasiga hissa qo'shgan. Uchinchidan, turli hududlarda ko'chirilgan nusxalar, mahalliy tillardagi izohlar va she'riy sharhlar vositasida arab nahvining ko'p tilli ilmiy muhitlarda qabul qilinishini aks ettirgan.

Muhokama

Tahlil natijalari asarning ilmiy qimmatini faqat ixchamligi yoki mashhur olimga shogirdlik omili bilan izohlash yetarli emasligini ko'rsatadi. "Kifoya"ning asosiy yutug'i mavjud nahviy merosni tanlab, e'rob markazidagi yaxlit tizimga joylashtirishidir. Muallif katta grammatik asarlardagi tarqoq materialni ismlar, fe'llar va harflar bo'yicha qayta tuzadi, dalil va misollarni o'quv maqsadiga bo'ysundiradi, shu bilan birga ilmiy munozara uchun zarur bo'lgan Basra va Kufa qarashlarini saqlab qoladi.

Hoji Xalifa va Brokkelman qaydlaridagi "sharh kabi", "sharh uslubida" va "Unmuzaj" bilan bog'liq iboralar asarning janrini talqin qilishda ehtiyotkorlikni talab etadi. Ushbu iboralar matnning bevosita satrma-satr sharh ekanini avtomatik ravishda isbotlamaydi. Asarning o'z nomi, uch qismli kompozitsiyasi, mustaqil dalillash tizimi va qo'lyozmalarda alohida kitob sifatida tarqalishi uni mustaqil nahviy asar deb baholashga kuchli asos beradi. Demak, "Unmuzaj" va "Mufassal" bilan aloqani genetik-uslubiy ta'sir darajasida, "Kifoya"ning o'zini esa mustaqil ilmiy mahsul sifatida ko'rish maqsadga muvofiq.

Qo'lyozmalarga qo'shilgan she'riy va sarfiy sharhlar ham muhim natijani yuzaga chiqaradi: "Kifoya" o'qilgan, izohlangan va mahalliy ilmiy ehtiyojlarga moslashtirilgan faol matn bo'lgan. Shu bois kelgusida barcha aniqlangan nusxalarni paleografik va kodikologik tavsiflash, matniy farqlarni jadval asosida qiyoslash, ilova sharhlarning muallifligi va manbalarini aniqlash, shuningdek, asarning Qur'oniy, hadisiiy va she'riy shohidlarini alohida korpus sifatida tadqiq etish zarur.

Xulosa

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning "Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab" asari arab nahvshunosligi tarixida Zamaxshariy ilmiy maktabining davomiyligini ta'minlagan, e'rob masalalarini tizimli bayon qilgan va nazariy grammatikani ta'limiy ehtiyojlarga moslashtirgan muhim manbadir. Uning ilmiy ahamiyati quyidagi jihatlarida ko'rinadi: grammatik materialning ismlar, fe'llar va harflar asosida aniq tasniflanishi; Qur'on, hadis, she'riyat, samo va qiyosga tayangan dalillash usuli; Basra va Kufa maktablari qarashlarining qiyosiy qo'llanishi; murakkab nazariy merosning

ixcham, biroq ilmiy asoslangan shaklda taqdim etilishi; ko‘plab qo‘lyozmalar va sharhlar orqali keng hududlarga tarqalishi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda asarning barcha mavjud qo‘lyozmalarini qamrab olgan tanqidiy matnini yaratish, manba kodlarining to‘liq bibliografik tavsifini shakllantirish, shohidlar korpusini tuzish va “Kifoya”ning keyingi nahviy asarlarga aniq matniy ta’sirini aniqlash dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

1. أبو إياس، فوزية رشاد. الكفاية في علم الإعراب لضياء الدين المكي الخوارزمي: دراسة وتحقيق: رسالة ماجستير. – مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 3891. – ص 773
- الخزرجي، عبد الرزاق حامد مصطفى. الكفاية في علم الإعراب لضياء الدين المكي الخوارزمي: دراسة وتحقيق: رسالة ماجستير. – بغداد: الجامعة المستنصرية، 6002
- Ansoriy, Ali Zabihiy. Ziyovuddin Makkiy va “Kitab Kifaya” // Tarixiy tadqiqotlar: Eron va islom tarixi hamda madaniyati sohasidagi maqolalar va insholar. 2010. 1-avgust. – URL: www.kateban.com.
- الطهراني، آغا بزرك. الذريعة إلى تصانيف الشيعة. – ج. 81. – بيروت: دار الأضواء، 3891. – ص. 144
- Tärix al-Adab al-ʿArabiy. – ج. 5-6. – مصر: دار المعارف، 5791. – ج. 5. – ص. 513; Brockelmann, Carl. 6. – ص. 504
- Dogʻan, Yusuf. Zamaxshariy barcha jihatlar bilan. 1-jild. – Sivas: Sivas Jumhuriyat universiteti rektorlik matbaasi, 2023. – 59 b.
3. Farroxfar, Farzane. Osmonli xattotlik daftarlarida ahli hunar // Gozaresh-e Mirās (Meros haqida hisobot). 2004. – № 64–65. – B. 35–38.
4. حاجي خليفة. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون / تحقيق كمال الدين حسان علي. – ج. 1، 6. – بيروت: مؤسسة الفرقان، 1202. – ج. 1. – ص. 986; 6. – ص. 456
- ابن النجف. ترجمة أخطب خوارزم أبي المؤيد الموفق بن أحمد بن محمد المكي الحنفي الخوارزمي. – بغداد، 5102. 7 —aprel.
6. Tohirov J., Maxsudov D., Tohirov J. Islom manbashunosligi: oʻquv qoʻllanma. – Toshkent: Qaqnus Media, 2019. – 363 b.
- قره بلوط، أحمد طوران؛ قره بلوط، علي الرضا. التراث الإسلامي في مكتبات العالم: معجم المخطوطات والمطبوعات. – ص. 63111–3318 [nashr yili koʻrsatilmagan]. – ج. 5. – قيصري: دار العقبة،
8. Jon, Ayhan. Zamaxshariyning “Unmuzej” asari misolida sharhlarning taʼrif, istishhod va tanqididagi munosabatlari // RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. – 2021. – № 25. – B. 681–695.
9. Nosirova M. Oʻrta asr arab nahvidan namunalar. – Toshkent, 2004. – 74 b.; Nosirova M. Tilshunoslik bilimlari tarixi (Arab tilshunosligi). – Toshkent: TDSU, Hilol Nashr, 2011. – 248 b.
10. القفطي، جمال الدين أبو الحسن علي بن يوسف. إنباه الرواة على أنباه النحاة / تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم. – ج. 3. – القاهرة: دار الفكر العربي، 6891. – ص. 593
- القرشي الحنفي، محيي الدين أبو محمد عبد القادر بن محمد. الجواهر المضئية في طبقات الحنفية / تحقيق عبد الفتاح محمد الحلو. – ج. 3. – مكتبة هجر، 3991. – ص. 886

ناظر الجيش، محمد بن يوسف بن أحمد. تمهيد القواعد بشرح تسهيل الفوائد / تحقيق علي محمد فاخر. – ج. 11. – 12. القاهرة: دار السلام، 8002. – ص. 6965.

13.1. – الحمدان، أحمد بن عبد العزيز السليمان. دليل مكتبة المرأة المسلمة. – ج. 13.1. – ص. 703. Saudiya Arabistoni Vaqflar vazirligi rasmiy elektron nashri, [nashr yili ko'rsatilmagan].

الصافي، زينب عبد الرسول أمين؛ حسين، ضياء. أدلة الصياغة في كتاب كفاية النحو في علم الإعراب للحوارزمي // URL: <https://search.emarefa.net/detail/BIM-1676811>. – الدراسات اللغوية والترجمة. – العراق، 3202. – № 93. – ص. 43–72.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy. Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab: qo'lyozma. – O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi, inv. № 10518 (A nusxa).

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy. Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab: qo'lyozma. – Eron Islomiy Majlis kutubxonasi qo'lyozmalar fondi, inv. № 18017 (S nusxa). – 125 sahifa.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy. Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rab: qo'lyozma. – Mashhad Firdavsiy universiteti kutubxonasi qo'lyozmalar fondi, inv. № 1716 (E nusxa).

Sibavayh, Abu Bishr Amr ibn Usmon ibn Qanbar. 5 – jild. – [Nashr joyi, nashriyot va nashr yili ko'rsatilmagan].

المبرد، أبو العباس محمد بن يزيد. المقتضب / تحقيق محمد عبد الخالق عضيمة. – ج. 4. – القاهرة: جامعة الأزهر، 4991. – ص. 934.

الحوارزمي، صدر الأفاضل القاسم بن الحسين. التخمين: شرح المفصل / تحقيق عبد الرحمن بن سليمان. – ج. 1. – بيروت: دار الغرب الإسلامي، 0991. – ص. 825.

2. – [Nashr joyi, nashriyot va nashr yili ko'rsatilmagan]. البغدادي، إسماعيل باشا. ذيل كشف الظنون. – ج. 2.

